

Маторіна Н. М.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри германської та слов'янської філології
Донбаського державного педагогічного університету

СТАТУС ДЕТЕРМІНАНТНИХ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ

Анотація. У статті в лінгвістично-історичному аспекті сформульовано детермінантні члени, що перетворюють формальне просте речення на семантично складне, як незалежні поширювачі різноманітних структур речення.

Ключові слова: лінгвістична історія, синтаксис, детермінанти, теорія детермінантних членів речення.

Постановка проблеми. Семантичний аспект вивчення синтаксичних одиниць залишається актуальним упродовж останніх десятиліть щодо дослідження граматичної системи української мови. Інтерес науковців до змістової сфери мови можна пояснити намаганням дослідити закономірності її організації та специфічні властивості, що дають їй змогу бути знаряддям пізнання й комунікації. Саме основна синтаксична одиниця – речення – найпоказовіше репрезентує спосіб організації семантики і процес її втілення у формально-граматичній структурі.

Для слов'янського, зокрема українського, мовознавства актуальним є багатоаспектне дослідження детермінантних членів як незалежних поширювачів різноманітних структур речення, оскільки це є суттєвим внеском в опис граматичної організації цієї синтаксичної конструкції.

Метою статті є лінгвістична характеристика детермінантних членів речення, що перетворюють формальне просте речення на семантично складне.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасних описових граматиках поширеним є аналіз простого речення безвідносно поняття «другорядні члени речення». Замість цього, послуговуються дефініцією «розповсюджувач речення», під якою розуміють такі компоненти речення, що не мають опорного слова, а тому є розповсюджувачами-детермінантами. Проблема детермінантів не набула в сучасному мовознавстві однозначного розв'язання, хоча висунуто чимало аргументованих позицій на користь виокремлення детермінантів як специфічних другорядних членів речення. Дослідники синтаксису слов'янських мов (І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Загнітко, Н.Ю. Шведова та ін. [3; 4; 5–6; 13]) акцентували, що детермінанти не зумовлені категорійними властивостями окремого слова, а формують особливу синтаксичну категорію речення і є поширювачами всього речення.

Особливу позиційну роль у структурі речення детермінантів, їхню самостійність, відсутність формального зв'язку з іншими членами речення та відношення до всього речення загалом лінгвісти помітили ще в кінці XIX ст. У російському мовознавстві теорію зазначених членів речення студіювали В.П. Малащенко, Т.П. Ломтев, Н.Ю. Шведова, Л.Д. Чеснокова та ін. [8; 7; 13; 12]; у лінгвоукраїністиці проблему виокремлення незалежних поширювачів у реченні досліджували І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська й ін. [3; 4]. Зокрема, у русистичній панує погляд на детермінанти як компоненти, що не входять до структурного мінімуму речення.

Свого часу ще Д.М. Овсянко-Куликовський помітив наявність у реченні слабкого підрядного зв'язку, який учений назвав «уявним керуванням». Характеризуючи різні види додатків, мовознавець писав, що окремі з них «... лише прилягають до дієслова, знаходяться при ньому, а не керуються ним безпосередньо, не зумовлюються ні лексичним значенням дієслова, ні його станом, ні характером усього звороту» [9]. В.В. Виноградов наголошував на тому, що слабке керування «... якісно відрізняється від керування у власному розумінні цього слова» [1; 2]. Немає потреби спеціально зупинятися на історії вивчення цієї проблеми, досить висвітлити її основні положення.

Запропонована В.В. Виноградовим ідея про функціонування вільних словоформ як членів речення, що поєднуються з усією реченнєвою структурою, є підґрунтям теорії детермінантних членів речення. Попри неоднозначність трактування й використання терміна «детермінант», ця теорія дає змогу розрізнити поверхневі та глибинні зв'язки на реченнєвому рівні, відповідно, удосконалюючи функціонально-семантичний аналіз мовних об'єктів [1; 2]. Нове вчення про другорядні члени речення розробляли Н.Ю. Шведова, О.Б. Сиротиніна, В.П. Малащенко, А.П. Загнітко й ін. [13; 11; 8; 5–6]. Ці вчені приєднують до терміна «детермінант» форми вважають особливим типом синтаксичних відношень, для яких характерним є те, що прийменниково-відмінкові конструкції можуть вільно приєднуватися до всього речення й окремих його частин і функціонують як «скорочені» предикативні одиниці.

Тривалі пошуки мовознавців щодо розв'язання окресленої проблеми детально викладено в монографії В.П. Малащенка «Свободное присоединение предложно-падежных форм...» [8], а деякі питання, що в тому чи іншому ракурсі порушували вчені, розглянуто й систематизовано І.Р. Вихованцем, Н.Ю. Шведовою, А.П. Загнітком та ін. [3; 5–6; 13].

Термін *детермінантні члени речення* чи *детермінанти* запровадила в синтаксичний обіг російська дослідниця Н.Ю. Шведова [13]. На нашу думку, цей термін (від лат. *determinantis* – той, що обмежує) не висвітлює чітко специфіку цих специфічних другорядних членів речення. До того ж детермінантами часто вважають і такі граматичні одиниці, як форми із суб'єктним і об'єктним значеннями, зумовлені валентністю предикатів. Саме тому І.Р. Вихованець пропонує новий термін на позначення таких другорядних членів речення – *приреченнєві члени речення* [3]. Він чітко висвітлює особливості таких другорядних членів речення, основна ознака яких полягає в залежності не від окремого слова, а від речення.

Детермінант – це член речення, поєднаний з усіма складниками висловлення водночас за допомогою синтаксичного зв'язку детермінації, який зовнішньо подібний до прилягання, проте не має ознак прислівного зв'язку. Детермінант здебільшого є обов'язковим складником семантичної структури речення та зберігається в усіх його формах. Детермінантом можуть бути

семантичні суб'єкти, об'єкти (як додатки), локатив, темпоратив (мисленнєві аналоги часу і простору), каузатив (аналог причини) як обставини. Одне речення може у своїй структурі мати кілька детермінантних членів.

Грамаітичні особливості детермінантів як самостійної семантико-синтаксичної категорії речення науковці систематизували за такими ознаками: 1) поєднання з предикативною основою за допомогою зв'язку вільного присідання; 2) домінуюча синтаксична позиція на початку речення; 3) здатність розгортатися в самостійну реченнєву структуру.

Проблема класифікації детермінантних компонентів відображена в дослідженнях сучасних мовознавців (А.П. Загнітко, Л.М. Руденко, Н.Ю. Шведова та ін. [5–6; 10; 13]), які піддають аналізу здебільшого прислівники й приєднаниково-відмінкові конструкції як типові виразники валентної незв'язаності. А.П. Загнітко класифікує детермінанти, урахувавши їхні семантичні особливості, і виокремлює такі: 1) фонові детермінанти; 2) детермінанти зумовленості; 3) детермінанти із характеризувальним значенням [5; 6].

Фонові детермінанти виконують атрибутивну функцію щодо всього висловлення і є своєрідними експозиціями до нього. До їхнього складу входять локальні й темпоральні детермінанти.

Детермінанти зумовленості називають ситуацію, подію, що перебуває у відношенні зумовленості з основною подією. Їх класифікують на детермінанти причини, мети, допусту, умови та наслідку.

Детермінанти із характеризувальним значенням уміщують різноманітні відтінки якісної характеристики основної події. Їх ділять на такі типи: а) детермінанти з означувальною семантикою: *радісно, ніжно, спокійно, нервово, голосно, несміливо* тощо; б) детермінанти зі значенням уточнення чи обмеження: *зовні, практично, фактично, психологічно* тощо; в) детермінанти сукупності чи роздільності: *удвох, гуртками, поодиноці* тощо.

Детермінантний підрядний зв'язок у реченні поєднує детермінанти з предикативним ядром і характеризується, на відміну від предикативного, взаємоспрямованістю. Підрядний зв'язок між детермінантами й предикативним центром речення має слабкий характер, порівняно із прислівним словосполученням і реченнєвирним, який зазвичай виявляє тісніший характер з огляду на семантичну недостатність чи грамаітичну особливість опорного компонента словосполучення. Типовою формою детермінантного підрядного зв'язку на рівні речення є форма прилягання, що реалізує слабкий синтаксичний зв'язок структурної основи речення з детермінантами, наприклад: *Завдяки наполегливій праці, Юрій став талановитим командиром; У вересні стояли погожі дні*. Підрядний детермінантний зв'язок у простому і складному реченнях є спільним для його грамаітичної організації: у простому реченні поєднує детермінант із предикативним ядром чи реченням загалом, у складному реченні – детермінантні підрядні компоненти з головними частинами. Субпозиція детермінанта характеризується залежністю не від опорного слова, а від предикативного ядра (підмета й присудка). Підрядний детермінантний зв'язок у простому і складному реченнях реалізується у формі прилягання, яка відповідає слабкому характерові підрядного зв'язку між компонентами обох синтаксичних структур. Слабкий підрядний зв'язок супроводжується більшою семантичною місткістю детермінанта, більшою його семантичною наповненістю. Щодо центральних позицій – підмета і присудка – структур-

ної основи речення позиція детермінанта є периферійною. Особливою формальною ознакою детермінанта, поєднаного з предикативним ядром за допомогою форми прилягання, є його незмінність. У субпозиції детермінанта виступають здебільшого синтетичні й аналітичні (приєднаниково-відмінкові форми) прислівники. Субпозиція детермінанта реалізує неперислівний підрядний зв'язок, детермінанти мають зазвичай адвербіальну семантику. Характеризуючи субпозицію детермінантів, потрібно зауважити, що жоден із детермінантів є ані більш центральним, ані більш периферійним. Повністю відсутній який-небудь системний внутрішній механізм поєднання їх із предикативним ядром. За наявності кількох детермінантів у структурі речення позиція кожного з них визначається близькістю чи віддаленістю від предикативного ядра, їх місце розташування не закріплено в мовній системі й може варіюватися в різних відрізках мовлення.

Поглиблений опис об'єкта нашого дослідження вимагає аналізу детермінації ще в одному аспекті – семантичному. Поняття «змістовий бік речення» дуже широке. У реченнєвій семантиці відображається не лише зв'язок мови з мовленням і дійсністю, а й перехрещуються й взаємодіють номінативна, комунікативна, експресивна та інші функції. Мета висловлювання потребує вибору функційного типу речення, мисленнєвої актуалізації тих чи тих семантичних компонентів. Отже, комунікативний аспект висвітлює вже перший етап формування думки й супроводжує подальші етапи формування речення, що виявляється в актуальному членуванні та порядку слів.

Існують певні, досить прості правила позиційного розташування детермінантних членів у реченні. Позиція детермінантів, як і головних членів речення – підмета і присудка, підпорядкована правилам, що вимагають закони актуального членування речення.

I. За прямого (об'єктивного) порядку слів:

1. Детермінант-тема займає препозицію щодо реми. Напр.: *Їй потрібна робота спокійна, творча (Н. Ковалик)*. Схема актуального членування: детермінант (тема) – присудок + (підмет) (рема).

2. Детермінант може бути першою частиною в складі комплексної теми (чи першою темою), якщо другою частиною (другою темою) є або підмет, або детермінант, що називає ту особу чи той предмет, про який ідеться. Напр.: *В серці щось ворухнулось і обірвалося важким тягарем (Н. Ковалик)*. Схема актуального членування: детермінант (тема 1) + підмет (тема 2) – присудок (рема).

3. Детермінант-рема постпозитивний щодо теми. Напр.: *Я побачив миттєвий спалах ненависті й погорди в його очах (Р. Іваничук)*. Схема актуального членування: усі компоненти речення, крім детермінантного члена (тема), – цей детермінантний член (рема).

II. Зворотній (суб'єктивний) порядок слів формується за умови порушення логічно послідовного, «об'єктивного» розгортання думки від вихідного до повідомлюваного, тобто від теми до реми.

Порушення порядку слів може бути двох видів:

1. Прямий порядок слів змінює зворотній, за якого рема передє теми. У реченнях, що відповідають схемі: детермінант (тема) – присудок + підмет (рема), зворотній порядок слів формують такі варіанти: 1) присудок + підмет (рема) – детермінант (тема). Напр.: *З'явилися сльози на очах (Н. Ковалик)*; 2) підмет + присудок (рема) – детермінант (тема). Напр.: *Нові ідеї вже*

роїлися в голові (О. Гончар). Інверсійний порядок слів фіксуємо й тоді, коли тема й рема мають сталу позицію, але порушується послідовність присудок + підмет у складі реми. Схема цього варіанта: детермінант (тема) – підмет + присудок (рема). Напр.: Глухо хруснули суглоби, до лиця кров прилинула (Н. Ковалик).

2. Прямий контактний порядок слів змінюється на дистантний, за якого частини одного компонента актуального членування (складники теми чи реми) відділені одна від одної іншим компонентом актуального членування. Схематично дискантне словорозташування можна визначити так: Р – Т – Р. Інтерпозиція детермінанта-теми в реченні обумовлює інверсійний порядок слів із дистантним розташуванням компонентів реми. Напр.: А іноді, не зізнаючись сама собі, колесала в душі заздрість (Н. Ковалик).

Детермінант можна визначити за допомогою трансформації «вилучення» його зі структури речення. Якщо поширювач не зумовлений валентністю дієслова, він легко опускається, не впливаючи на його семантику, і не руйнує конструкцію. Цим визначається основна відмінність детермінантів від прислівних поширювачів.

Висновки. Зазначимо, що в синтаксичній структурі двоскладного речення детермінанти посідають особливе місце. Вони утворюють прості за формою речення, але семантично складні структури. Детермінантні члени речення, на відміну від інших синтаксичних компонентів, модифікують різноманітні семантико-синтаксичні відношення з виразно виявленим синкретизмом.

Література:

1. Виноградов В.В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике / В.В. Виноградов. – М. : Наука, 1975. – 358 с.
2. Виноградов В.В. Из истории изучения русского синтаксиса (от Ломоносова до Потебни и Фортунатова) / В.В. Виноградов. – М. : Изд-во Московск. ун-та, 1958. – 400 с.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис / І.Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
4. Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць / К.Г. Городенська. – К. : Наукова думка, 1991. – 192 с.

5. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис : [монографія] / А.П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
6. Загнітко А.П. Теорія сучасного синтаксису : [монографія] / А.П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – 378 с.
7. Ломтев Т.П. Основы синтаксиса современного русского языка / Т.П. Ломтев. – М. : Учпедгиз, 1958. – 116 с.
8. Малащенко В.П. Свободное присоединение предложно-падежных форм имени существительного в современном русском языке / В.П. Малащенко. – Ростов-на-Дону : Изд-во Рост. ун-та, 1972. – 172 с.
9. Овсяннико-Куликовский Д.Н. Синтаксис русского языка / Д.Н. Овсяннико-Куликовский. – 2-е изд. – СПб., 1912. – 322 с.
10. Руденко Л.М. Обставинна детермінація в структурі тексту (семантико-синтаксичний і стилістичний аспекти) / Л.М. Руденко. – К. : Україна-Віта, 1996. – 213 с.
11. Сиротинина О.Б. Лекции по синтаксису современного русского языка / О.Б. Сиротинина. – М. : Высшая школа, 1980. – 133 с.
12. Чеснокова Л.Д. Семантические типы членов предложения с двойными отношениями / Л.Д. Чеснокова. – Ростов-на-Дону, 1973. – 104 с.
13. Шведова Н.Ю. Существуют ли детерминанты как самостоятельные распространители предложения / Н.Ю. Шведова // Вопросы языкознания. – 1968. – № 2. – С. 39–50.

Маторина Н. М. Статус детерминантных членов предложения

Аннотация. В статье в лингвисториграфическом аспекте исследованы детерминантные члены, преобразующие формально простое предложение в семантически сложное, как независимые распространители различных структур предложения.

Ключевые слова: лингвисториграфия, синтаксис, детерминанты, теория детерминантных членов предложения.

Matorina N. Status of the determinant parts of the sentence

Summary. The article in the linguohistoriographic aspect characterizes the determinant parts that transform the formal simple sentence into the semantically compound as independent spreaders of various structures of the sentence.

Key words: linguistic historiography, syntax, determinants, theory of determinant parts of speech.